

ПРЕЦЕДЕНТНІ ФЕНОМЕНИ ЯК ЗАСІБ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ ЛОКАТИВНОСТІ

Реферат. Дослідження української фразеології із залученням потенціалу суміжних дисциплін відкриває нові можливості щодо з'ясування ролі прецедентних феноменів у фразеологічній вербалізації локативності. Розглянута прагматика використання тих або інших вербальних одиниць для формування образної системи фразеосемантичного поля з архісемою «простір».

У статті подані провідні аспекти формування фразеосемантичного поля локативності за допомогою прецедентних феноменів. Визначені класифікація, моделі, прагматика вибору стереотипів, що формують фразеологічний образ.

Описана прагматика використання фразеологізованих стереотипів щодо корелятивних зв'язків між просторовими образами та уявленнями про народження, життя, смерть, долю тощо. Визначена роль фразеологізованих стереотипів у формуванні національної, культурної, історичної самобутності українців на рівні фразеосемантичного поля локативності.

Ключові слова: прецедентний феномен, прагматика, фразеологізм, фразеологізований стереотип, фразеологічна вербалізація, локативність.

У просторі фразеології як культурно маркованої системи перебуває особистість, що керована культурно маркованими сценаріями поведінки, які виробила людська спільнота. Ця наукова проблематика є перспективною в межах лінгвокультурних досліджень мовної картини світу, частиною якої є фразеологія. Ю. С. Степанов пише: «Ключ до розуміння матеріалу треба шукати не в незалежній від мови дійсності, не в стані справ, а в судженні про дійсність» [13, с. 50]. Саме тому під час аналізу засобів фразеологічної вербалізації локативності на рівні зовнішньої прагматики варто звернути увагу на деякі прецедентні феномени (ПФ).

Відповідно заявленій тематиці присвячена велика кількість мовознавчих студій. Поняття та структуру прецедентного феномену розглядають у своїх працях О. О. Селіванова, Н. В. Красних, В. М. Топоров. О. О. Селіванова зазначає, що прецедентні феномени є компонентом знань, позначення та зміст яких відомі представникам певної етнокультурної спільноти. Прецедентний феномен є актуальним і використовуваним у когнітивному і комунікативному планах [11]. Розуміння текстів, що містять ПФ, ґрунтуються на фонових та енциклопедичних знаннях адресатів.

Типологію ПФ визначають Ю. М. Караулов [111], В. В. Красних [8], В. Г. Костомаров [7], І. Б. Штерн [18]: є ім'я (індивідуальне ім'я відомої людини, персонажа, артефакту), ситуація (значуща подія, що реально відбулася в житті етносу та цивілізації), текст як відомий твір, актуалізований в інших текстах, повернення до якого кероване механізмами інтертекстуальності. Прецедентні феномени досліджуються як структурні чинники тропів (І. М. Артамонова, К. М. Орехова).

До прецедентних феноменів І. Б. Іванова [3], Л. П. Іванова [5], В. В. Красних [8], В. А. Маслова [10] відносять міфологеми, стереотип, еталон, кліше. Можливим є також перетин таких сфер мовно-культурного характеру.

Фразеологізм як прецедентний текст з позицій лінгвокультурології досліджується Л. П. Івановою [4], В. М. Телія [14], В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко тощо. ПФ матимуть універсальний (події світових війн, катаклізми, відомі люди, персонажі) та національно специфічний статус [12].

Подальших досліджень потребують вияви прецедентних феноменів на рівні фразеології, тих мовно-культурних констант, що формують світосприйняття та узагалі національну ідентичність мовця.

Відповідно мета даної статті полягає у визначенні змістової структури фразеологізованого стереотипу, а останній бере участь у фразеологічній вербалізації просторових уявлень українців.

У системі прецедентних феноменів виокремлюють прецедентні ситуації, прецедентні висловлення, прецедентні імена, прецедентні тексти, які можуть виступати як складники цілого комплексу прецедентних феноменів одного першоджерела. Фразеологія бере участь у зберіганні інтелектуальної, культурної, соціальної інформації для індивідуума та суспільства, не є винятком і уявлення про час та простір. Унаслідок цього, фразеологія як національно маркована вторинна семіотична система має свої особливі форми репрезентації в мові й культурі водночас — стереотипи, еталони, символи, міфологеми і такого типу знаки національної та ширше — загальнолюдської культури, які засвоїв народ — носій мови [12, с. 215]. Наприклад: *народитися під щасливою зіркою* [17, с. 336], *нести свій тяжкий хрест* (культурно-релігійне маркування) [17, с. 915], *за тюремними ґратами* [17, с. 904], *на два фронти* [17, с. 918] (соціальне); *бути між Сциллою і Харібдою* (літературно-інтелектуальне) [17, с. 921] та ін.

Знакова природа фразеологічних одиниць як явища мовного й культурного водночас є аксіомою семіотики, етнології, лінгвокультурології. Культурну приреченість фразеологізмів описав ще О. О. Потебня. Фразеологічна вербалізація актуалізована міфологічно-образним підґрунтям щодо уявлень про простір, яке сформоване культурними константами концептуальної картини світу та є усталеною мовною й культурною матрицею. Наприклад, на вербальному рівні це клішовані образи, які визначають ситуацію переходу, сакралізоване місце, ритуалізовану дію, наприклад: *витягати на світ божий* [17, с. 43], *стояти на божій дорозі* [17, с. 43], *на краю світу* [17, с. 788].

Універсальні й усталені образи зникають або ж еволюціонують, змінюючись залежно від ідеологічних та соціокультурних подій, які відбиваються у колективній свідомості нації. Тобто, за твердженням В. М. Топорова [15], світоглядні константи, що є ідеолого-психологічним центром культури, перебувають у постійному еволюційному русі, й у плані ідеологічному (денотативному), й у плані технологічному (репрезентативному). Р. Я. Кісь пише: «Такі міфопоетичні моделі ніби пронизують усі сфери життєдіяльності, — аж до найбільш практично-утилітарних» [6, с. 10]. Наприклад, ідіома *у бога теля з'їсти* [17, с. 41] має два значення: «1. провинитися у чомусь; 2. бути гіршим за інших». Ситуація вживання забороненої їжі у сполученні із сакральним персонажем розглядається як провинна та як градаційна оцінка.

Міфологеми, еталони та стереотипи відповідно належать до засобів фразеологічної вербалізації, представлених на макропрагматичному рівні. Розглянемо роль стереотипів, кліше та еталонів як формантів семантики локативності в українській фразеології. Названі ПФ виконують функції стабілізації та ідентифікації просторових уявлень як ланок єдиного етносу. Відбувається акумуляція та систематизація соціокультурного та історичного досвіду цілого народу. Наївні уявлення носіїв певної мови про простір і час переходять від покоління до покоління, стають інструментом захисту групових інтересів, своєрідності національної культури в умовах міжетнічних контактів тощо [11, с. 144].

Кумулятивна функція мови якнайкраще виявляється саме у структурі фразеології як вторинної семіотичної системи. В. М. Телія зазначає: «...система образів, закріплених у фразеологічному складі мови, слугує свого роду нішею для кумуляції світобачення і так або інакше пов'язана з матеріальною, соціальною та духовною культурою цієї мовної спільноти, а тому може свідчити про її культурно-національний досвід та традиції» [14, с. 215]. Н. Д. Арутюнова [1] виокремлює прецедентні феномени за сферами їх створення й використання: аксіологічно та онтологічно значущі. Фразеологічна вербалізація локативності відбувається таким чином, що названі сфери визначаються і в межах української фразеології.

У мовному світі стереотип матеріалізується у лексемах, ідіомах, фразеологізмах та ін. В. М. Телія зазначає: «Природна мова, коли вона виконує щодо культури функцію зброї, перебирає на себе роль мови культури: двосторонні одиниці природної мови стають тілами культурних знаків» [14, с. 227]. О. О. Селіванова виділяє етнічні стереотипи: «Етнічний стереотип — детермінована культурою, впорядкована й фіксована структура етнічної свідомості, що уособлює результат пізнання дійсності етнічною спільнотою і є схематизованою стандартною ознакою, матрицею інтеріоризованих предмета, події, явища» [11, с. 144]. Наприклад: *висунутися як Пилип з конопель* [17, с. 104], *вискочити як козак з маку* [17, с. 104].

Розглянемо низку етнічних стереотипів, використовуваних на позначення локативності у фразеології. Це стереотипи шляху, порогу, кордону. У фразеосемантичному полі локативності стереотип використовується як філософськи вагома категорія міфопоетичної та наївно-побутової картини світу, створеній людиною через примітивне сприйняття навколишньої дійсності та традиційну культуру етносу (М. Джонсон [2], Дж. Лакофф [2]). Це, насамперед, стереотипи екзистенційної та предметної локалізації — народження, життя як таке, вмирання.

Стереотип-ситуація народження пов'язаний зі знайденням у певному місці. Складна семіотична структура стереотипів-образів зірки-зорі на означення уявлень про життя дає можливість визначити її як символ в українській традиційній культурі, що втілений у межах фразеосемантичного поля життя / смерть, наприклад: *народитися під щасливою зіркою* [17, с. 970]; *діставати зорі з неба* [17, с. 344]. Стереотип «зоря» у складі фразеологізмів представлений безпосередньо іменниками зоря, зірка, що сполучаються з дієсловами. Моделювання локативних фразеологізмів зі значенням «народитись» пов'язане з використанням дієслів *знайти* (*дитина найшлася у них*), *з'явитись*, *прийти*.

В українській фразеології є група фразеологізмів, мета яких — витлумачити таємницю народження, появи нової людини, наприклад: *у картоплі знайти* [16, с. 148], *у капусті знайти* [16, с. 144], *знайти під містком* [16, с. 208], *серед гарбузів сидіти* [16, с. 80], *у будяках знайшли* [16, с. 368], *знайти в картоплинні* [16, с. 148]. Більшість фразеологізмів використовують локуси із семантикою тваринного й рослинного світів, а також одну з найбільш давніх міфологем, точніше одне з багатьох значень міфологеми Вода, наприклад: *вилунали в Луганці* [16, с. 195]. Тлумачення таємниці народження пов'язане також із місцями наповненими водою, це образи колодязя, річки, містка як вербальної складової міфологеми Вода та стереотипа-ситуації знайдення немовляти. Вербальні локативи та стереотип-ситуація знайдення формують ФО на позначення народження, наприклад: *у трьох вербах знайти* [16, с. 57], *знайти у колодязі* [16, с. 169], *знайти під містком* [16, с. 208], *знайти у лісі* [16, с. 192].

Аграрне суспільство користується метафорою для вербалізації локусу — місце — корисне для споживання та обробки, а також місце-дім, будівля та її частини, наприклад: *битися головою в мур* [17, с. 512], *у чотирьох стінах* [17, с. 842], *як за кам'яною стіною* [17, с. 842], *хата скраю* [17, с. 921], *не виходити з хати* [17, с. 921]. Місця для існування людини виявляють космогонічну орієнтацію у просторі, де космогонія набуває рис екзистенційного сприйняття світу, наприклад: *солярні образи* (*народитись під щасливою зіркою* [17, с. 970], *під небом* [17, с. 344], *на білому світі* [17, с. 787]), *релігійно-міфологічні* [17, с. 43], *як у Христа за пазухою* [17, с. 915]).

Усі утворилися завдяки стереотипним ситуаціям, поєднаним із міфологічним образом, соціокультурними константами, аграрною зцентрованістю. В. А. Маслова пише: «Фразеологічний компонент мови не тільки відтворює елементи й риси культурно-національного світосприйняття, але й формує їх. І кожен фразеологізм, якщо він містить культурну конотацію, робить свій внесок у загальну мозаїчну картину національної культури» [9, с. 75]. Отже, прецедентні феномени наївної мовно-культурної картини світу маніфестують національно й культурно зумовлені уявлення про Час, Простір, Світ, Людину

тощо. Прецедентні феномени реалізують свій прагматичний потенціал на означення уявлень про час і простір в українській фразеології.

Список використаної літератури

1. Арутюнова Н. Д. Прагматика / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 389–390.
2. Джонсон М. Метафоры, которыми мы живём / М. Джонсон, Д. Лакофф // Теория метафоры : сборник / пер. с англ., фр., нем., исп., пол. яз., вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой ; общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной ; авт. примеч. М. А. Кронгауз. — М., 1990. — С. 387–416.
3. Іванова І. Б. Стереотипи мовленнєвої діяльності у фразеології: архетипи або відчуження / І. Б. Іванова // Мова і культура / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2008. — Вип. 10. — Т.3. — С. 13–17.
4. Іванова І. Б. Фразеосемантичне поле ЖИТТЯ/СМЕРТЬ: національні стереотипи та їх кореляції : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 Українська мова / І. Б. Іванова. — К., 2008. — 19 с.
5. Іванова Л. П. Курс лекций по общему языкознанию / Л. П. Иванова. — К. : Освита Украины, 2006. — 312 с.
6. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність / Р. Кісь. — Л. : Літопис, 2002. — 304с.
7. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія / М. І. Костомаров. — К. : Либідь, 1994. — 384 с.
8. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультурология : курс лекций / В. В. Красных. — М. : Гнозис, 2002. — 284 с.
9. Маслова В. А. Культурно-национальная специфика русской фразеологии / В. А. Маслова // Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках : [сб. ст.] / Рос. акад. наук, Ин-т языкознания. — М., 2004. — С. 69–73.
10. Маслова В. А. Лингвокультурология : [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / В. А. Маслова. — М. : Академия, 2001. — 208 с.
11. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінолог. енцикл. / О. Селіванова. — Полтава : Довкілля ; К., 2006. — 716 с.
12. Сенів М. Г. Засоби вираження локативності у класичних мовах / М. Г. Сенів // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. / Донецьк. нац. ун-т. — Донецьк, 1998. — Вип. 4. — С. 12–24.
13. Степанов Ю. С. Константы : слов. рус. культуры / Ю. С. Степанов. — [2-е изд., испр. и доп.]. — М. : Акад. Проект, 2001. — 989 с.
14. Телия В. Н. Русская фразеология : семант., прагмат. и лингвокультуролог. аспекты / В. Н. Телия. — М. : Языки рус. культуры, 1996. — 286 с.
15. Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: исслед. в обл. мифологии : избранное / В. Н. Топоров ; [ред. В. П. Руднев]. — М. : Прогресс : Культура, 1995. — 621 с.
16. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнослов'янських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. — [3-є вид., доп. і перероб.]. — Луганськ : Альма-Матер, 2000. — 198 с.
17. Фразеологічний словник української мови. — К. : Наук. думка, 1993. — 984 с.
18. Штерн І. Б. Концепт // Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики : енцикл. слов. / І. Б. Штерн. — К., 1998. — С. 191–193.

Аннотация

Романюк Л. В. Прецедентные феномены как способ фразеологической вербализации локативности.

В статье рассматривается содержание понятия «прецедентный феномен», структура, а также особенности его интерпретации лингвокультурологами и фразеологами. Исследован прагматический потенциал фразеологизованных стереотипов и эталонов, формирующих

образную структуру поля локативности. В статье представлен ряд стереотипов-представлений, стереотипов-ситуаций, составляющих образную структуру фразеологизмов с пространственной семантикой.

Также рассматриваются механизмы создания культурно-языкового образа, который не только является частью языковой картины мира, но и отражает систему представлений говорящего о мире и месте человека в нем.

Ключевые слова: *прецедентный феномен, прагматика, фразеологизм, фразеологизованный стереотип, фразеологическая вербализация, локативность.*

Summary

Romanyuk L. V. Case phenomena as a way of phraseological verbalization of locativity.

The article reviews the concept of «precedent phenomenon», its structure, and peculiarities of cultural linguistic and phraseology specialists interpretation. The pragmatic potential of stereotypes in phraseology and etalons forming figurative structure of the field of locativity has investigated. The article presents a number of stereotypes – perceptions, stereotypes – situations constituting figurative structure of phraseological units with spatial semantics.

It also discusses mechanisms for creating cultural and linguistic image that is not only the part of the linguistic worldview, but also reflects the ideas of the speaker system of the world and man's place in it.

Keywords: *precedent phenomena, pragmatics, idiom, stereotype in phraseology, phraseological verbalization, locativity.*